

Jerzi Tréder

Môl K.C. Mrągòwiusza w dziejach Kaszëbów i jich jãzëka

Acta Cassubiana 17, 131-142

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Jerzi Tréder

Gdańsk

Mól K.C. Mrągòwiusza w dzejach Kaszëbów i jich jãzëka

1. **Mònografie** Władisława Pniewszégò (1933) i Władisława Bieńkòw-szczégò (1964, 1983) dôwają baro skrómna wiedzã ò kaszëbszczich badaniach Mrągòwiusza, bò tak pò pròwdze znóny bël tej le jegò program i same dzejania, np. ò nôùkòwi wanodze do Cecenowa i Głòwczëc. Trochã le bëło ò tim wiedzë ze sprawòzdaniów i lëstów. Nie bël znóny jegò słowòrzk, a temù ni mògło bëc pòglãbionëch analizów jegò dokònaniów. Òn sóm ùznòł je za baro skrómne, përzna gwësno przez przërodnã skrómnosć.

Rozwij badaniów w òstatnëch 20-30 latach òtmikò pòtrzebã napisaniò nowi mònografii ò Mrągòwiuszu, nade wszëtkò z przëczënë nalëzeniò przez Zygmùnta Szultkã jegò słowòrzkã i werifikacji tegòz słowòrzkã przez A. Brëlow-szczégò. Szultka wëdòł ne zdròdłã i pòkòzòł w z pòzdratkù historika (òb. Szul). Badaniò kaszëbszczë Mrągòwiusza bëłë jednak prawie le jãzëkòwé, w nym téz te pierszë w dzejach terenowé. Timczasã **historicë** za baro nie zajmają sã (bòdòj òkòma sp. G. Labùdë) nymã jãzëkòwima aspektama, a za to za mòcno szukają rozmajitëch zastrzegów pòliticalnëch. Mrągòwiusz – lojalny òbëwutel prëszczégò państwa – bël wiòldzim humanistã, pòliglotã i pedagogã, a nade wszëtkò filologã stòrëgò òrtu, nôprzòdka leksykògrafã i editorã. I tak widzòł gò Pniewszci. Zanòleznoscë i cëszci pòliticalnë w jegò przëpòdkù bëłë dodòwkòwé, chòc òstateczno „kaszubskie badania terenowe gdańskiego pastora na terenie wschodniej części Pomorza Zachodniego rozpatrywać należy w towarzyszącej im walce o upowszechnienie języka niemieckiego wśród ludności kaszubskiej oraz jej nadziei na zelënie nacisku germanizacyjnego” (Szul I 225). Cëz òn temù winien, że jegò przëpòdkòwé nadczidniãcò ò analogiach kaszëbskò-rusczich (co do **rësznégò** akcentu) zaczãłë badaniò ruszczich ùczalëch, czim zainteresowaniò Kaszëbama dostałë sã w krãg èuropejszci pòliticalzi, bò Niemcë nie òstelë w tim pasywny.

Ò czerènkù badaniów Mrągòwiusza decydowałë równak mòcné w nym czasie i barzi òglowé zainteresowaniò **lëdoznòwczé** (m.jin. pòd cèskã deji jegò kròlewiecczégò szkòlnégò, filozofa J.G. Herdera¹), rozwij lingwisticzi **przë-równawczy** i młodi **slawisticzi** (Karl von Anton, J. Dobrowsczi, P. Szafarzëk), a òsoblëwie przez jegò **òsobisté** filologiczno-jãzëkòznòwczé zainteresowania, jak dokazywają kòmentarze w jegò robòtach editorszczich i słownikarszczich, a téż niechtërne pónktë jegò programù, np. **3**. Przékòwanié (przez Szultkã) temù, że „zajimòł sã òn kaszëbizną i pòlsczim jãzëkã «le z nòukòwégò pòz-drzatkù»” (Szul I 226) kòże mëslec, że nen „lojalny pòddòny przësczi”, chòc „o „dużej wrażliwości na wszelkie ograniczenia praw języka polskiego czy nad-użycia władzy” (Bieńk 64), że swiądą ùpròwiòł antiprëskã pòlitikã. Zgòdzóm sã tu z ùdbą Pniewszëgò: „Mrongowiusz przez całe życie polityką się nie zajmował, czuł się przede wszystkim kapłanem i uczonym, stojącym ponad namiętnościami ludzkimi, a że bronił uparcie języka polskiego przed zagładą niemiecką, wchodząc nieraz na drogę polityczną, to czynił to z nadmiaru w sercu polskiem nagromadzonego bólu i goryczy, a i wówczas jeszcze zachował pozory działalności czysto kapłańskiej” (Pniew 40).

Òd stronë filologicznej i lingwisticznej słowiznã i słowarze Mrągòwiusza dokłãdno zbadała H. Pòpòwskò-Tabòrskò², jak téż òd ti stronë stòré i nowé robòtë ò Mrągòwiuszu zsmòwòł i rozwinął Jerzi Tréder (òb. Tred), ò jaczi Z. Szultka napisòł: „Jeszcze dalej posunął się językoznawca J. Treder w kuriozalnym studium *Mrongowiusz...* który podjął próbę podważenia wiarygodności wszystkich nowszych publikowanych źródeł, bez ich czytania”³. Tak wszët-czégò prawie Tréder nie pòdwòzò, ale prostëje błãdë w wëdaniach i wëjimkò-wëch interpretacjach lingwisticznëch, a téż m.jin. zwëskiwò nalãzi przez H. Pòpòwskã-Tabòrskã àutorszczi òdpis słowòrzcza Mrągòwiusza dlò Prejsa, chtëren znòny bël w rozmajitëch wersjach. Czejbë tak dało sã pògòdzëc òdżin z wòdã, tej ze studium historika Z. Szultczi i rozprawów filologów H. Pòpòw-szczi-Tabòrsczi i J. Trédra mòglbë pòwstac nowi i rzetelny dokòz ò Mrągòwiuszu jakno kaszëbòlogù.

¹ A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*, Poznań 1950, s. 8: „broniący indywidualności poszczególnych narodów, wskazujący na wartości, tkwiące w kulturze ludów prymitywnych, Słowiańszczyźnie zaś przepowiadał wielką przyszłość”.

² H. Popowska-Taborska, *Dwa autografy kaszubskiego Słowniczka Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, „Rocznik Gd.”, t. 56/2, 1996, s. 93-101.

³ Z. Szultka, *Badania Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza nad kaszubszczyzną na Pomorzu Zachodnim*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 6-7, 2004/2006, s. 253. Mùszòłbë pamiãtac, że dól mie òdpis słowòrzcza i „wzãł” 5 VI 1989 r. do Wòj. Archiwum w Szczecënie, zebë gò òtaksowac, i że w jinszim mòlu napisòł: „W jego przygotowaniu do druku wielką pomoc okazali mi prof. Jerzy Treder i Gerard Labuda...” w; *ZSz. Nowe spojrzenie... Cz. II*, s. 158.

2. **Z žęcô i ùróbkù Mrağòwiusza.** Rodzony w Dąbrównie pòd Ôlsztinkã na Mazurach, znający swòjã domôcã mòwã, jaką czãsto zwëskiwôł w swòjich robòtach, téż w kaszëbsczim słowòrzkù. Żił długò w latach 1764-1855. Przędné **òbrëmié** jegò nõùkòwi robòtë to: leksykògrafiã, gramatika, fònetika, ùczbòwniczì do nõùczy pòlszczégò, etimòlogiò kaszëbskò, editorstwò.

Kùncził Ùniwersytet w Królëwcu, w tim miesce mieszkòł do 1798 r. Studiowòł teologiã (m.jin. ù F.S. Brocka) i filozofiã (np. ù I. Kanta). Całi czas pòglãbiwòł znajomòsc pòlszczégò jãzëka. W Królëwcu ùczëlë sã ju z jegò ùczbòwników (np. *Polnische Lesebuch. Lexikon und Sprachlehre...*, jinaczi: *Zabawki pożyteczne, czyli książka elementarna dla uczących się polskiego lub niemieckiego języka...* (1794). Bëlë w nich czëtanczi, gramatika i słowòrz. Wiedno rozkòscërzòł snòżotã pòlszczégò jãzëka i pismieniznë. Zwëskòł titel lubòtnika i barnicela pòlszczégò jãzëka i pòlszczi ksãżczy na nordowi Pòlsce. Parlãczi sã to m.jin. ze sprawã gòsnnégò memòriału z 1842 r. do Friderika Wilhelma IV, dorãczonégò kròlowi przez Gizewiusza, na skùtk czegò 25 gromicznika 1843 r. do szkòłów wròcëla nõùkã religii w òjcowistim jãzëkù.

11 V 1798 r., 5 lat pò przëlãczeniu Gduńska do Prës, òstòł mianowóny jakno pòlskò-ewangelicczì kaznodzeja w kòscele sw. Anë⁴ i lektorã – **òstatnym!** – pòlszczégò jãzëka w gduńszim Gimnazjum Akademicczim, a òd 1812 r. téż szkòlnym pòlszczégò w szkòle sw. Jana we Gduńskù. Òkòma pòlszczégò i tej ùrzãdowégò niemiecczégò znòł: łacëznã, grekã i hebrajsczì, francësczi i anielsczì, a ùczìł sã ruszczégò i czesczégò, pòzni łuzëcczégò i lëtwesczégò.

Mrağòwiusz mò niemòłë zwënëdżi w pòlonisticzny lingwistice. W 1821 r. przedstawił pòdzël pòlszczich jistników na deklinacjã chłopskã, biòłgòwskã i dziecnã i dòł bòczënk na cësk cwiardégò abò mitczégò tematu i spòłzwãków *k g ch*. Dostrzëł téż znaczenié alternacji spòłzwãków we fleksji. Do mitczich licził «sëczãcë» – *cz, dz, rz, sz, ż, szcz, c*. Dòł ùdóny òpis wëmòwë pòlszczich zwãków. Na bòczenié zasługiwò òpisanie frikatiwny wëmòwë *ř*, chtërnã gwësno wëniòł z domòcégò dialektu⁵. Miòł téż cësk na projekt pisënkù A. Felińszczégò z 1816 r.

We wstãpie do jednégo ze swòjich słowarzów Mrongowiusz napisòł: „Słownika nie da się wytrzepać z rękawa, trzeba dziesięcioleci trudu i kosztów”. Jegò słowòrz z 1835 r. liczi ju kòł 40 tës. hasël. Nie pòwtòrzają òne słowarza S.B. Lindégò. Nalòżómë ù niego wërazë m.jin. z dokazów Mickewicza, Wãżëka, Bernatowicza, Brodzyńszczégò. Zapisywòł téż specjalisticznã słowiznã, np. bòtanicznã i zoòlogicznã, farmaceùticznã itd. Zbiéròł przësłowia, wëpisywòł z gazetów, z testamentów itd. Do słowarzów włączìł téż dosc tëlë regiona-

⁴ Nòlezelë tu pòlszczi ewangelicë z Wrzeszcza, Òliwë, Kòłpina, Òruni, Straszëna, Prãdzeszëna, Niestãpòwa i Płoni Mòli (Pniew 20; przër. Bieńk 54). Òb. rozwiãzanié skrodzënow.

⁵ S. Urbańczyk, *op. cit.*, s. 30, gdzie bòczenié, że miòł żòł, że całã zasłëgã przëpiselë Mrozyńszczëmù. Przër. J. Mroziński, *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*, Warszawa 1822.

lizmów pòmòrsczych, warmińsczych, mazurszczich, nôwicy z kwalifikatorama: «tylko u ludu», «kaszubski», «pomorsko-polski»⁶.

Ju w wëdonym w 1803 r. słowarzu nalôžómë kaszëbizmë (z kwalifikatorã: *Cassubice*), np. *brzad* ‘owoc’, *lotewka* ‘bukwita’, *piętro* ‘strych’, *żod* ‘brzuch’⁷, a także *brzena*, *dworznicza*, *jażdż*, *lesice*, *mrzeżka*, *okrzewać*, *smargliny*, *szatlach*, *zybuwka*⁸, nadto dopisóné tam z bòkù: *karwa* ‘krowa’, *niekara* ‘wilk’, *reż* ‘żyto’ i kaszëbszczé pòzwë miesąców⁹, jaczé są téż w słowarzu z 1823 r., a wic są òne dokazama, że „uzupełniające notatki na egzemplarzu z roku 1803 zaczął Mrongowiusz prowadzić jeszcze przed rokiem 1823”¹⁰.

3. Program badańów kaszëbszczich Mrągówiusza nôpiérwi òbjimòł le słowiznã, tj. spisaniò słowarza, ale pòtemù gò rozbùdowòł m.jin. pòd cëskã pòstulatów hr. M. Rumiancowa (1754-1826). Òstateczno spisòł gò (przër. lëst 25 V 1827 i sprawòzdanié z 15 VI 1827) pò pòdròżë w drëdżi pòłowie maja 1826 r. do Cecenowa (pastor Lorek) i Główczëc (pastor Koberstein) na Kabatkach: „moje wyniki dotyczące słownictwa kaszubskiego są jeszcze nieznaczące; dlatego miałem wątpliwości, czy mój zbiór przekazać” (Szul I 229).

W lëteraturze czëtómë, że dòł odpòwiédz na wszëtczé pònkhtë programù, chòc niejedny piszą, że le 7 z nich (Szul I 229). Przëbòczmë tu krótkò ne pònkhtë i odpòwiédzë: **1.** *Słowòrk kaszëbskò-niemieckò-pòlsczi*, liczący kòl 275 wërazów, a wic baro skrómny, w tim je kòl 30 òbjimniëszich hasel, z bòczënkama nòtërë przërównawczy i etimòlogiczny. Dòł jemù niedokładny tytuł, bò òn wcale nie je diferencyjny, źle wëłączimë fònetikã; są w nich doch taczé wërazë, jak np. *czuję* ‘słyszë’, *won*, *më*, *wë*, *wszëtki*, *chwop* itp. Z kòmentarzi mò sã wrażenié, że Mrągówiuszowi chòdzëło barzi ò analogie kaszëbskò-pòlsczi (òb. p. 9.). **2.** Wëkazu wsy czë mapë teritorium Kaszub nie dòł; robił nad tim pòzni F. Cenòwa. **3.** Przënòležnosc jãzëkòwą mòwë kaszëbsczich wedle kryteriów J. Dobrowského òznacził, licząc Kaszëbów do zachòdnëch Słowianów. **4.** Kaszëbszczé pòzwë miesący zebròł i ògłosył jesz przed swòją dialektologiczną rézã. **5.** W spisënkù lëteraturë tikający Kaszub nalezlë sã le Wutstrack i Lorek, Pontanus. Równak ni mógł òn w tim czasie bëc òbjimniëszy, chòc dzys wiëmë np. ò *Sravnitel'nyx slovar'ax...* (1787), K.G. von Antonie (1783)?

⁶ Ibidem, s. 30-31. Pisze sã tu milno, że òbczòs swòjich pòdròzi zetknãł sã z gwarã słowińską.

⁷ E. Czerniakowska, *Kaszubski wijag* ‘wierzba’, ‘wiaz’, Zesz. Nauk. UG. Prace Jęz. 15, 1989, s. 37-42; ne przëkładë na s. 37.

⁸ E. Czerniakowska, *Skąd się wzięła lotewka* ‘gryka’ w słownikach K.C. Mrongowiusza i w niektórych innych słownikach, Zesz. Nauk. UG. Prace Jęz. 13, 1987, s. 26; z podaniem przë wërazach infòrmatòrzi J. Hasse z Bòžégò Pòla.

⁹ Òb. ò nich E. Czerniakowska, *Kaszubskie nazwy miesięcy w słownikach Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, „Slavia Occ.” 44, 1984, s. 13-18 i K. Handke, *Nazwy miesięcy typu: Wojciechowy, Świętomichalski*, Zesz. Nauk. UG. Prace Jęz. 19-20, Gdańsk 1994, s. 147-151.

¹⁰ H. Popowska-Taborska, *Kaszubskie materiały leksykalne w słownikach Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, „Studia z Fil. Pol. i Słow.”, 32, 1995, s. 60.

6. W sprawie przësłów w całoscë ùwierzył pastorowi G.L. Lorkòwi z Cecnowa¹¹, skądka sąd ò jich ùbóstwie, czej późniészzi zbiérczi Cenòwë z 1852 i 1866 r. temù przékùją, nawetka jak z nich wëłączimë wielné przësłowia pòspólné z pòlsczima¹². 7. Pòspólné z Pòlòchama pòdania, brawãdë (basnie) – nic ò tim kònkretnégò, a przërównòj chòcle bògati zbiérk tekstów Hilferdinga z 1856 r. 8. Szlachë dównëch kùltów pògańszciz, lëdowëch swiãt, zwëków sparłãczonëch ze zmianã czãdów rokù – nic tu kònkretnégò, dzëlã òdwołanié sã znów do pastora Lorka; a przër. tu tekstë Cenòwë. 9. Lokalné etnonimë: le ùdoné próbë ùstalenió brzmieniô pòzwów *Kaszëbi* i *Kabòtci*, etimologiã pierszi zmieniôł, drëdzi trafionô.

4. **Słowòrk kaszëbsczi Mrągòwiusza** – procëm titùłowi: *Sammlung einiger Kaschubischen Wörter, die nach Polnischer Orthographie geschrieben sind und vom polnischen abweichen. Die mit dem Polnischen übereinstimmenden sind hier nicht genannt* (tj. *Zbiérk wëbrónëch kaszëbszczich wërazów spisónëch pòlską òrtografiã, apartnëch òd pòlsczich*) – w kòl 275 wërazów miescy nié le same apartné kaszëbszczé, źle abstrahòwac òd wëmowë czë zòpisu, tj. pòlsczim alfabetã, równak dzëlã z òsobnyma znakama. Nalezienié pò 170 latach (kòl 1988 r.) tegò zbiérkù, dodòwkòwò w dwùch àutorszczich wersjach¹³: òriginalny przez Z. Szultkã w Szczecënie i skrodzony òdpis (?) przez H. Pòpòwską-Tabòrską¹⁴ – pòzwòlò roznëkac wiele wczasnieszich wãtplëwòscy¹⁵. Nadto wòznë je, że Szultka w tim samym czasie nalòżł i wëdòł jegò „werifikacjã” przez A. Brëlowsczégò (Szul II 172-182), co razã dówò mòżlëwòsc niejedyn problem pòglãbic. Szczecyńszci òriginòł zwëskiwòł wczasni le sòm Brëlowszci, czej petersbùrszczi zòpis – dotãdka niewëdóny – stòł sã spòdlim dlò szerok zwëskiwóny w slawisticzny lëteraturze pùblikacji ruszczégò badérë P.I. Prejsa, znóny je

¹¹ Z bezpòstrzédny relacji, ale wiedzòł abò sã dowiedzòł ò jegò dokazu *Zur Charakteristik der Kassuben am Leba-Stromme* „Pommersche Provinzialblätter” II, 1821, s. 338-363, 465-477. Lorek pisòł m.jin.: „Kaszubi nie mają własnych przysłów i pieśni ludowych. Nigdy nie usłyszysz, aby Kaszuba śpiewał”. Pòdoné przësłowia pòwtòrził Cenòwa: *Póki ksądz gďãcze, kędzewã skãcze* (ù Kabòtków); *Já pã, té pã, a chtëz mďze swinie pasł*.

¹² Przër. J. Treder, *Florian S. Ceynowa jak paremiograf*, „Rocz. Gd.”, 58/2 1998, s. 109-138. J. Pomierska, *Przysłowia kaszubskie. Studium...*

¹³ H. Popowska-Taborska, *Dwa autografy...*

¹⁴ Ò dotãdka niedrëkòwóny wersji petersbùrszczi òb. H. Popowska-Taborska, *Nieznaný autograf kaszubskiego Słowniczka K.C. Mrongowiusza*, [w:] *Studia kaszubsko-słowińskie. III Konferencja Słowińska* (Łeba, maj 1994), Łeba-Gdańsk 1995, s. 47-54; z teczczi P.I. Prejsa.

¹⁵ Ju z przekòzónégò mie przez Z. Szultkã maszinopisu jem sã doznòł, że co do samëch wërazów je òn prawie pòspólny ze słowarkã w rapòrce Prejsa. Dopierze pò jegò wëdrëkòwanim w 1993 r. nã òbserwacjã jem ògłosyl (òb. *Czescy i słowaccy badacze kaszubszczyzny*, [w:] *Kaszubszczyzna w świecie*, Wejherowo 1994, s. 110). Już J. Petr, *Zápisy kašubštiny v pozůstalosti F.L. Čelakovského*, *Slavia* 58, Praha 1989, s. 130 – zakłòdòł, że Prejs miòł materialë òd Mrągòwiusza, ò czim przekònywò z przërównaniô: H. Popowska-Taborska, *Dzieje kolejnych wydań kaszubskiego Słowniczka P.I. Prejsa*, „*Slavia Occ.*”, 50, 1993, s. 138.

z czile późniejszych mütacji, bez zódnny nadczidzci, że to mòže bęc słowôrzek Mrągòwiusza.

4.1. szczecyńszci **òriginòł** (WAP w Szczecënie) – dzys pòkazywóm pierszi pòdobiznë strón räkòpisu: to 14 kart fòratu A-4 numrowónëch rzimsczima cyframa, miescy 251 hasel (nieròzka z jich geògrafia), ale 257 wërazów, liczącë òsobno òrt w *prawo* i *wekny* ‘lernen’, ale bez np. *mały*, *wielki kam* i pòzwów: *Pomorzanin*, *Pommer*, *Kaszuba*, rzëczka *Stries* i wies *Kolipke*. Wyrazë ze swiãdã ùłożoné sã pòdług pòrzãdkù: kaszëbskò-niemieckò-pòlszczi i dali pòdług kriterium semanticznégò: zamiona, dzéle cała, faùna, flora, pòzwë krewienstwa, przëroda, czerënczi swiata, czãdë i czas, astronomiò i meteòrologiò, lëczebniczi. Niemiecczé słowò je jakbë le jich definicjã, a pòlszczi mò ju fónkcjã przërównòwczã.

Całi materiòł pòkazywò wiòldzé bógactwò infòmacji, a Mrągòwiusza prezëntëje òn nié le jakno leksykògraf, ale téz jakno fònetik (przez zòpis), znòwca fleksji, pòlszczich dialektów (prëskò-pòl., mazur., gduń.) i jinszych jãzëków (rusczi, pòłabszczi, łuzëcczi, kroacczi, prësczi, lëtewsczi, czesczi itd.), etimòlog (w kòmentarzach). Hewò stosowóné dlò fòneticzi òsoblëwé znaczi (z przëkładama):

ò o abò **oa**, **ua au** (dlò dów. *ā*): brzod / brzoad, duaka / dõka, sznauzy / snozy

uo uo (dlò dów. *ō*): kruowa / krõwa, muost, nuoc, pruosto, wuoda; w przëkładach: *dremny* ≤ *drobny* i *smok*// *smek* (przër. rus. *смѣкъ*), *wewca* – widzëc zòczãtk przësuwanìò samòzwãkówégò elementu diftongù do przòdkù gãbny jamë

ê e (dlò tzw. **szwa** z dów. *ĭ ý ů*): czujë / czejë, dësza, krë, rëbba, ale brzedki, grezc, téz **u^e**: lu^esyna, **a^e**: wa^eknonc òkòma: wekny czë krak, murzan

an(j): gangba, jangzyk, ale òkòma: czansto, tanga, wangiel

on: kontor, prong, sonda, ale òkòma: odnãd, otãd, wãsewnicã

u w ≤ ł: chwop, biauka, paunie, puotno, zwõto, wawoa, wowow

doraznik: klãskawicë, muorszczynã, plecënicã, przepierzycã, skrzëpicë, szczëzùle, wãsewnicã; przër. jotròcznica, nogauce *od*. nogãwicë, paznõkc?

4.2. **werifikacjò** òriginału przez A. Brëlowsczégò (26 IX 1827), „eksperimentalnã” metodã na zlecenié Towarzëstwa Dzejów i Stòrozëtnoscy Pòmòrszczich (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde), jaczémù wczasni Mrągòwiusz przekòzòł òriginòł (25 V 1827). Tuwò téz pierszi rôz przedstòwióm skanë räkòpisu¹⁶: na „zielonych kartkach formatu A-8, jednò i dwustronnie zapisanych” (Szul II 170). Pòrzãdk ti werifikacji wëznòczò sóm słowôrzek Mrągòwiusza, do chtërnégò w òsobnëch słupkach dopisóné òstalë materialë infòmatorów Brëlowsczégò, tj. trzech chòniczczich gimnazjalistów, dobrónëch pòdług ùrodzeniò: z pùcczégò Sławòszëna, z kartëszczégò Żukòwa

¹⁶ Räkòpis w Vorpom. LA Greifswald.

i z kòscerszczégò Căgardła. Zôpis je ôbszczădny, nawetka nie pòwtôrzô să wërazów Mrągòwiusza, le ôd razu pòtwierdzywô să abò przékùje, kòrigùje i baro skapò kòmentëje. Wszëtkò je mało dokładné i zrozumiałé, ôstôwiającë wiele placu na domëslë. Dopisóné să tak jiné brzmienia i nowé słowa, czăsto sënominë ze strón infòmatorów, jakno dokôz bënówégò zjinaczeniô kaszëbiznë. Czë òni wiedzelë, gdzie Mrągòwiusz spisôł wikszosc wërazów i czëmù prawie tak je zapisôł, a co czăsto akceptowelë? Domôcą kaszëbiznă znelë gwësno dobrze, chòc nierôzka kòmentowelë le sóm zôpis. Piselë tej np. *pôn*, nie: *poun*; *sędza*, nie: *sondza*; *slonce*, nie: *słónce*; *ceplo*, nie: *ceplo*; *ósem/ôsme* nie: *wosem* itp.

Nie dô să ùstalëc ùdzëlu w tim samégò Brëlowszczégò i czë Mrągòwiusz pòznôł nă „werifikacjă”. Pòstawic jesz nôlezi pëtanié, czëmù szczecyńskò nôùkòwô stowôra słowarza Mrągòwiusza nie workowa, chòc tak chùtkò kôzała gò Brëlowszczému ùgwësnic? Mòże nie bëła ju taczim efektă kùncowim zainteresowónò. Kò za Brëlowszim w sprawòzdanim Tow. Warszawskiego Przyjaciól Nauk napiselë (): „...utrzymuie, że Kaszubska Mowa powinna być uważana nie tak za osobny prowincjonalny Dialekt, iako raczëj za zepsutą w nastëpstwie czasów coraz bardziej Polszczyznę, którą to zepsucie najwiëcej uderza przez wymawianie prawie w kaźdej włości odmienne, a czëstokróć tak przykre, że trudność najwiëksza wystawia w oddawaniu tey pronuncyacyi przez pismo”¹⁷.

4.3. skrodzonô wersjô petersbùrskò (archiwùm) i ji mùtacje

Răkòpis àutografù dostôł ôd Mrągòwiusza ruszci badëra P.I. Prejs, czëj bëł we Gduńskù (zëma 1839/40 r.). Să to 2 kartczì fòrmatu A-4, pierszò zapisónò pò ôbù stronach, a „dopiski pisane să bardzo drobnym i niewyraźnym duktem”¹⁸, i je w nim 238 ôsobnëch wërazów-hasël (wërazów rază je kăsk wicy), ùłożonëch semanticzno jak w òriginalë, ale w $\frac{2}{3}$ pòdług pòrzădkù: niemieckò-kaszëbskò-pòlszci (nierôz bez ôstatnégò), a reszta jak w òriginalë. Za wëjimkama (np. *rëmię* – *ramię*, *rëba* – *rëbba*) zôpis wërazów je zgòdny z wersją szczecyńską.

4.4. **Rapòrt Prejsa** (1840) miescy m.jin. „môli zbiérk kaszëbszczich wërazów, apartniących să ôd pòlszczégò jăzëka abò znaczenim, abò fòrmą, abò w nim niejistniejącëch”, chtëren jak nôbarzi szlachùje za petersbùrsczim àutografă, nimò dokònónëch zmianów, jak: hasłama tu wërazë kaszëbszczë w pòlszci grafii Mrągòwiusza ùłożonë pòdług pierszi lëtrë alfabetu i z ôbjasnienim wërazów pò ruskù. W dzëlu zmòdernizowôł i ùproscył **pisënk**, np. zlikwidowôł piãtrowé lëtrë, np. *łusyna*, łączczy nad lëtrama, np. *brzoad*, *muost*, znak doraznika,

¹⁷ Cët. za: J. Siwkowska, „Język Polski”, XXXV, 3/1955, s. Końcowe stwierdzenie pokrywa się z Lorkiem i Seidlem.

¹⁸ Tekst przebijô przez papiór, co sprawi kłopotë z ôdczëtaniem, ô czim ôb. H. Popowska-Taborska, *Dwa autografy...*, s. 94.

np. *paznokc*, znak długòscë, np. *bor* (?). Òstawił znak *ê*, np. *rêba* (ale *brzędki*) jak téż zjinaczenié *w/u* za dzysészé *l*, np. *wowrzut*, *biauka*. Nie ústrzégł sã błádów, np. *l* czy *ł*: *bioły* i *jegła*; *wieszczeryca*, *klosawice*; *cerkiew* za *cerkew*; *panc/ pint* ‘piąc’; *jetrocznik* za *jotrocznik*; *nogaice* za *nog(a)wice?*, *dzemny* za *dremny*, *żgło/ żdżgło* za *zgło*. Nierôzka wëbról jakbë prostszy zôpis: *gnot*, ale równak np. *kruowa*, *poan*.

Razã je w nim przez 267 wërazów-hasłów, ale cali rapòrt miescy kòl 290 wërazów, z chtërnëch ù Mrągòwiusza ni ma 30 (np. *jadro*, *ocząstko*, *ogniszcze*, *wosem*, *otąd*, *rzeszoto*, *skarnia*, *skot*, *skotarz*, *tafla*, *trze*, *twarca*, *wańnonc*, *wekniy*, *zemno*, *żnija*), nadto 25 wërazów mò gwòsnëch (np. *bojéc się*, *zabuczyć*), a téż z jinszych zdròdeł, m.jin. z *Ójczy nasz* ze Szczenurza, np. *posziden*, *webaw*, *wetpust*. Nòzwëskò Mrągòwiusza je w nim wëmienioné w hasłach *brzoad*, *charna*, *duoka*, *duchwaię*, *landzk*, *użek kwiat*. Prejs téż napisòł: „wszystko to razem wzięte musiało usposobić nas do dania wiary zdaniu p. Mrongowiusa...” Na skrodzonò wersjò słowòrzka, tj. bez zôpisów fòneticznëch, wariantów, kòmentarzi przërównawczich – akcentowała le aspekt leksykògraficzny.

Czë **Mrągòwiusz** pòznòł rapòrt Prejsa i jegò „żécé”, tj. czë wiedzòł, co sã dzało z jegò słowòrkã i jegò pòzdratkama? Nigdzie ò tim nie nadczidł.

4.4.1. drëkòwóné **òsobno** tlómaczeniò z Prejsa a) pierszé pòl.: „Magazyn Powszechny” R. VII, z. 9 (1840), b) w: „Orëdownik Narodowy” (Poznań, 1843); wëdóné z pròcą F. Cenòwë *Kile slov wò Kaszebach* (Kraków 1850) (nòpòwszéd.);

4.4.2. zwëskóné w **jinszych** słowarzach: A.F. Hilferding 1862 (pg Cenòwë z 1850), P. Stremler (Woroneż 1873), F. Miklosich (*Etymologisches Wörterbuch...* 1886), L. Biskupski (1881), S. Ramułt (1893), O. Kolberg (1875, druk 1965);

4.4.3. jakno **rãkòpisë**: w akademicczim wëkładze F.W. Czelakòwsczegò (ok. 1843?), w wëpisach niezónégò àutora (czë J.G.L. Kosegartena?), ù A. Mòsbacha (1843/47, druk: 2006).

Wszëtczé wersje negò słowarzka bez jich sparłãczeniò z Prejsã i òstateczno z Mrągòwiuszã nie dôwałë badéróm żòdny gwësnotë, nad wszëtkò w geògraficzny lokalizacji leksykalnégò materiału, pòchòdajacégò w wikszoscë òd Kabòtków, tj. z òkòlégò jezór Łebskò i Sarbskò, a wic przedstòwajacégò jãzëkòwé znanczi (fòneticzné, słowòbudowiznowé) kabacczich gwarów. Prejs całã swòjã wiedzã ò kaszëbiznie miòł òd Mrągòwiusza, bò téż jegò kònkluzyje ò statusu kaszëbiznë w rapòrcie pòwtòrzają pòzdratczy Mrągòwiusza. Za nim pisòł téż ò dokazu Pòntanusa w edycji Mrągòwiusza: „ten katechizm pisany jest w polskim jëzyku”.

5. *Katéchizm Pòtanusa w wĕdanim Mrągòwiusza*

Na zòczątkù czerwińca 1827 r. òdbĕł swòjã drĕgã rĕzã¹⁹ i tej zwĕskòł òd pastora Magunĕ z Ębĕ *Mały katechizm M. Lutra*, wĕd. 2. z 1758 r.; òriginòł z 1643 r. nie bĕł znóny jaż do 1896 r. Jakno filolog pòtrafił tekstĕ interprowac. Drĕdzĕ wĕdówk Pòtanusa, jaczi Mrągòwiusz wznowił w 1828 r., trafno òn pòdezdżĕwòł ò znowelizowaniĕ („zmodernizowanie” – Pniew 36) jăzĕka. Lorentz pisòł: „Nie widzialem II. wydania, ale przedruk sporzãdzone przez C. Mrongowiusza w r. 1828 dla celów naukowych świadczy, że język tego wydania znacznie zbliżył się do polszczyzny i zawiera bardzo niewiele form i wyrazów pomorskich”²⁰. Sóm titel zmienil wĕdówca pastor U. Engelland, òpuszczającĕ w nim wĕrazĕ *slawieŕsky/ slowieŕsky = wandalski/ slowiański/ polski*, bò ju nie rozmiòł jich ùzĕcĕgò. Nie je do przĕjãcò pòzdżatk Z. Szulcki, że na edicjò *Mòlĕgò katéchizmù* miała „dla niego cel praktyczny, oświatowy” i że to òn „był waźniejszy od naukowego”. (Szul I 235, SzulStud 48). Czĕ to temù chcòł gò wĕdac jak nòwiĕrni – co do diakritika? Czĕ temù òpatrzył wĕdówk przĕpiskama i wĕdrĕkòwòł w nòukòwym periodikù „Pommersche Provinzialblaetter”?

Z. Nowòk ùznòł, że reedicjò *Katéchizmù* dokładnosçã gòrĕje nad wĕdanim *Flĕsa*²¹, a H.J. Kamińskò pò objaŕnieniach w nym wĕdanim baro wysok òceniła jegò lingwisticznã wiĕdzã, piszącĕ: „Mrongowiusz dokonał lingwistycznej interpretacji niektórych faktów na miarę swoich czasów”²².

6. *Wniosci i hipòtezĕ*

Mrągòwiusz jawi się jako dobri klasyczny filolog, robiący nad tekstama pisónyma, tj. jakno tzw. „biblioteczny filolog”, chtĕren równak òstateczno nie pòradżył sobie z badaniami w terenie, np. spisòł ledwie 2-3 przĕsłowia i jeden baro krótczi tekst²³. Przeprowadzył jedak pierszĕ wòzńĕ pòtemù – jak widzec z przĕglãdu wĕzi – w slawistice badania nad Kaszĕbama i kaszĕbiznã, znónĕ le w dzĕlu òd pòłowĕ XIX w., ale dopiĕrze niedòwno sparłãczone z jego nòzwĕskã. Na pewno miałĕbĕ òne jinã wògã, czej bĕlĕbĕ znónĕ w całoscĕ z oryginału i òd zaròzka pòlãczone z jegò òsobã i jegò badaniama westrzòd Kabatków. Bez nĕch badaniów nie zaczãlĕbĕ sã tak wczas badania jinĕch, tj. ani ze strony Rosji, ani ze stronĕ Niemców, ani tĕż ze stronĕ Kaszub i Pòlsczi.

Niechtĕrne jegò pòzdżatczci dotãdka nie òstałĕ dokładno òtaksowónĕ, jak ò **statusu kaszĕbiznĕ**, a pisòł ò ni: 1. jakno ò nòrzeczu pòlsczĕgò jăzĕka – z tejczasnĕgò pónktu widzeniò i w sytuacji òbronĕ domòcĕgò jăzĕka Kaszĕbów;

¹⁹ A. Palarczykowa, *Listy K.C. Mrongowiusza do Jana Feliksa Tarnowskiego*, „Rocz. Gd.”, t. 19/20, 1960/1961, s. 371; 4 lĕstĕ, nòcekawszi to cĕtowóny òstatny z 8 X 1829 r.

²⁰ F. Lorentz, *Gramatyka pomorska*, Wrocław 1958, s. 45.

²¹ Z. Nowak, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz jako zbieracz...*, s. 110.

²² H.J. Kamińska, *K.C. Mrongowiusz jako językoznawca*, JP LXI 1981, s. 68.

²³ K.C. Mrongowiusz, *Słownik niemiecko-polski...*, Danzig 1823, s. 708-709; żartownò fórmuła ròczbĕ na wieselĕ (z tłómaczeniem na niemiecczi).

2. ò ji krewieństwie z mòwą łużëcką; 3. òstateczno ò *sostrze pòłabszczégò czë nadbòltowëch Słowianów*.

Bez wątpieniò je to „pierwszy badacz zajmujący się etymologią wyrazów kaszubskich”²⁴. H. Pòpòwskò-Tabòrskò²⁵ zreferowała i òceniła pòstãpné jegò etymologie: a) do przëjãcò dzys: *bëlni* : *bël*; *białka* : *biały*; *klebocian* : *kle/ kło* i *bocian*; *żót*; b) niemòzłëwé: *Boyg, Kaszuba* : *szuba, užëg kwiat* : (drdzén) *żëg*;- c) pòłowiczno *niekara*.

Bez jegò badaniów kaszëbiznë, òsoblëwie nëch w terenie – i kòntaktów z hr. M. Rumiancowã – nie pòwstòlbë sòm program taczich badaniów, jaczi swiãdno i planowò realizowòł – za namòwą J.E. Purkiniégò – F. Cenòwa (1842, 1843, 1850), a wic prosto rzec mògło nie duńc do wëstãpieniò tegò Kaszëbë-lékarza w rësnoce òdrodzeniò Kaszëbów. Òn nié le realizowòł całi program Mrągòwiusza, ale szedł dali swòją decyzją stwòrzeniò òglowi, lëteracczi òdmianë kaszëbiznë, jegò gramaticzi i kaszëbsczi pismieniznë, przemùszony gwëšno twierdzeniama m.jin. G.L. Lorka, że kaszëbizna jakno nimającò swòji gramatczi nie nadòwò sã do tlòmãczeniò np. tekstów biblijnëch; a przër. tu taczé próbë Krofeja i Pòntanusa, nieznoné Lorkòwi, ale Pòntanus znóny ju bëł Cenòwie z reedycji *Katéchizmù* filologa Mrągòwiusza. I decyzja Cenòwë miała znaczeniè pòliticzné!

Cenòwa òddòł jemù w 1850 r. teczã, piszącë: „Na pòczãtku teho stuleca bel pjirsi x. Mraga (Mrongovius) ve Gdãnsku, chteri se zaczy nad mòwą Kaszëbską zastanavjac e kilkanosce nom włoscevech słow v swoim Mjemjecko-Polskim słownjiku deł vedrekòvac. Potemu zvróceło towarzestwo dzeji e starozetnosce Pómòrza v Szczecenje na ten przedmjot swòjé wuvogę é starało sę wó poznanje nasze move, ale dotechczas njevjele skurało. X. Mraga deł do przedrekòvanjo temu towarzestwu vspòmñonji *Katechezem* [Pontanusa – J.T.] e zložeł v manuskripce mełi zbjór słow Kaszëbskich. Ten sławni literat Pòłsci e pòdcewi bronjicel móve nasze, co ju wósmi krzizek liczi, zvroceł tesz wuvogę Reskov na nas wòpuszczonech, a navet wód niechterech pòbratimcov vesmjonech, Słowjanov. Resce tu barzo szlachetno vestãpjile[...] Tej za pomocã teho sameho Mrãgi czele Mrongoviusa (tę to je provdzeve mjono jehò przodkov), napjiseł pon Prais s Pjotrogardë (Petersburga) rosprave wó móvje Kaszëbski e posleł ją dodom, dze ję vedrekovale. Jesz ros mjel nasz kóchani xãdz ležnosce zrobjenjo vzmjanki wó naszi móvje. Jemu nadeslele s Póznãnjo gramatikę Jordana wó móvje Serbov Łuzickich do roztrząsanjo, a tę wón czësto vspómino bliskje pokrevjenstvo tech dwuch narzeczzi Słowjanskich. Ta kritika je vedrekovãno w «Tigodnjiku Literackim» v Póznãnju”²⁶. Na wëpòwiédz dowòdzy tegò, jakã w tëch sprawach wiedzã reprezentowòł ju w tim czãsu Cenòwa, m.jin. znajomosc rãkòpiu słò-

²⁴ H. Popowska-Taborska, *Kaszubskie materiały...*, s. 55.

²⁵ Taż, *Z dziejów kaszubskiej leksykografii (najwcześniejsze dociekania etymologiczne)*, JP LXXVI s. 254-257.

²⁶ F.S. Ceynowa, *Wuvogji nad mòwą kaszëbską, [w:] Trzé rospravé...*, Kraków 1850, s. 39-40.

wôrzka Mrągòwiusza. Czemu równak Cenôwa nie spòtkòt sã z nim, a bëło możlëwé m.jin. midzë 1848 a 1855 r.^{27?}

Bieńk – W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855. W służbie umiłowanego języka*, wyd. 2. rozszerzone i poprawione, Olsztyn 1983.

Pniew – *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855. Księga pamiątkowa*, pod red. W. Pniewskiego, Gdańsk 1933; na s. 3-118: W. Pniewski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz. Żywot i dzieła*, a na s. 119-202: tegoż, *Korespondencja Mrongowiusza*.

Szul I, II – Z. Szultka, *Nowe spojrzenie na kaszubskie badania K.C. Mrongowiusza*, SO 48/49 1991/92, s. 213-240; cz. II, SO 50 1993, s. 153-191.

Tred – J. Treder, *Mrongowiusz jako kaszubolog. W dwusetną rocznicę zamieszkania w Gdańsku*, w: GSJ VII, 2000, s. 165-236.

Jerzy Treder

Miejsce K.C. Mrongowiusza w dziejach Kaszubów i ich języka

STRESZCZENIE

Artykuł prezentuje sylwetkę Mrongowiusza-leksykografa i wydawcę Katechizmu Pontanusa (1828) przedstawia porównanie *Sammlung einiger Kaschubischen Wörter, die nach Polnischer Orthographie geschrieben sind und vom polnischen abweichen. Die mit dem Polnischen übereinstimmenden sind hier nicht genannt* (Zbiór wybranych kaszubskich wyrazów spisanych polską ortografią różniących się od polskich) z jego odpisami znalezionymi w Szczecinie (Szultka), także odpis Brylowskiego, Petersburgu (Popowska-Taborska), nadto z Raportem Prejsa, który – jak wynika z badań porównawczych – wykorzystał materiał leksykalny Mrongowiusza bez powoływania się na źródło. Cały materiał ukazuje K.C. Mrongowiusza także jako fonetyka, dialektologa, lingwistę, który o statusie językowym kaszubszczyzny pisał, że jest 1) narzeczem języka polskiego, 2) bliska mowie łużyckiej, 3) „siostrą połabskiego”.

²⁷ Za to taczé spòtkanié na nabożeństwie opisòł F. Fenikowski, *Zapadły zamek*, LSW, Warszawa 1958, s. 76-80, nawlëkającë do pòrtretu w kaplëcë sw. Annë i wcygającë do jegò kòzaniò mësłë z tekstu Cenôwë w „Skarbi”: ...bracia, że zły i wyrodny to syn, co wstydzi się szlachetnej mowy maci swojej i płocho się jej wyrzeka dla obcych języków. Zły to syn, który obojętny i niewzruszony słucha jęków matki swojej od wrogów uciemiężonej, w srogiej jęczącej niewoli”. Nie pasëje to za baro do pastora...

Jerzy Treder

**The Place of K.C. Mrongowiusz in the History
of the Kashubs and their Language**

SUMMARY

The article describes Mrongowiusz as a lexicographer and publisher of Catechism by Pontanus (1828) which contains the comparison *A collection of some Kashubian words written using Polish orthography but which are different than in Polish. The words which are the same as in Polish are not mentioned.* (Sammlung einiger Kaschubischen Wörter, die nach Polnischer Orthographie geschrieben sind und vom Polish abweichen. Die mit dem Polnischen übereinstimmenden sind hier nicht genannt). Additional copies were found in Szczecin (Szultka), as well as an additional copy by Brylowski from Saint Petersburg (Popowski-Taborska), and the report of Preja who learned from similar investigations using lexical texts of Mrongowiusz without naming the source. All the material indicates that K.C. Mrongowiusz was a phoneticist, dialectologist, and linguist who wrote about the status of Kashubian language as being: 1) a dialect of Polish; 2) close to Lusatian; 3) a „sister of the Polabian dialect”.